

Nauczanie religii w szkołach w okresie dwudziestolecia międzywojennego w diecezji sandomierskiej inspiracją dla katechezy we współczesnym systemie edukacji

Kościół, w myśl swego posłannictwa, od zawsze był zainteresowany wychowaniem dorastającego człowieka w duchu katolickim. Katecheza była jednym z podstawowych zadań Kościoła. To ona „podtrzymywała rozszerzanie się i rozwój Kościoła w różnych epokach, we wszystkich krajach, wśród najrozmaitszych warunków społecznych i form kulturowych”¹. Wyraźny wzrost zainteresowania Kościoła pedagogiką katolicką nastąpił na początku XX wieku. Wyrazem troski o katolickie wychowanie dzieci i młodzieży są dokumenty Stolicy Apostolskiej. Dekret św. Piusa X *Quam singulari* z (1910 r.) omawiał problem katechizacji dzieci przystępujących do pierwszej Komunii świętej². List apostolski papieża Benedykta XV *Communis litteras* (19 IV 1919 r.) formułował katolicką naukę o wychowaniu i szkole katolickiej³. W 1926 roku na ten temat wypowiedział się Pius XI w encyklice *Divini illius Magistri*⁴. Omawiał on prawa i obowiązki rodziny, Kościoła i państwa wobec wychowania dzieci i młodzieży. Papież wskazywał na prawo rodziców do wychowania

swoich dzieci, natomiast rolę Kościoła widział jako posłannictwo wynikające z nakazu Chrystusa („Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego” – Mt 28,19), państwu zaś przyznawał prawo do nauczania i wychowania ze względu na wspólne dobro jego obywateli⁵.

Stan szkolnictwa i oświaty w Polsce w początkowym okresie dwudziestolecia międzywojennego był niezwykle niski. Najgorzej pod tym względem przedstawiała się sytuacja na obszarze byłego zaboru rosyjskiego, w którym terytorialnie znajdowała się diecezja sandomierska. W ogóle nie obowiązywał tu przymus szkolny. Sprawą zasadniczą było wprowadzenie powszechności nauczania na szczeblu podstawowym. Zasady realizacji obowiązku szkolnego zostały określone w dekrete „O obowiązku szkolnym” z 7 lutego 1919 r. wydanym przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego. Przewidywał on wprowadzenie 7-letniego obowiązku szkolnego dla wszystkich dzieci w wieku od 7 do 14 lat⁶.

¹ Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska do biskupów, kapłanów i wiernych całego Kościoła katolickiego o katechizacji w naszych czasach*, Watykan 1979, n. 2.

² Piotr kardynał Gasparri, *Katechizm Katolicki dla osób dorosłych, które pragną zdobyć pełniejszą znajomość nauki katolickiej*, Warszawa 1999, s. 148-154.

³ Por. W. Cichosz, *Czytelność aksjologiczna nauczyciela-wychowawcy*, „Studia Gdańskie” T. XVIII-XIX, Gdańsk-Oliwa 2005-2006, s. 158.

⁴ Pius XI, *Encyklika Divini illius Magistri. O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Warszawa 1999, s. 10-13, 42-43.

⁵ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VIII, Lublin 2004, s. 135-136.

⁶ Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym, Dz. U. Min. WRIOP Nr 2, poz. 2, 1919 r.

Nauczanie religii

Głoszenie słowa Bożego i nauczanie prawd wiary dokonywało się nie tylko w kościele na Mszy świętej podczas przygotowania dzieci do I Komunii świętej i bierzmowania. Dzieci i młodzież poznawały prawdy wiary w czasie lekcji religii. Miejscem nauczania katechezy w dwudziestoleciu międzywojennym była szkoła, która według sandomierskiego biskupa sufragana Pawła Kubickiego miała być „świątynią nauki i wychowania młodego pokolenia na zasadach prawd Bożych i tradycjach narodowych”⁷.

U progu niepodległości rozgorzały dyskusje nad miejscem religii w szkole. Wszystkie ważniejsze siły polityczne oraz organizacje nauczycielskie w swoich programach wyrażały stosunek do roli religii w systemie oświaty i w ogóle do modelu ideowo-wychowawczego szkoły powszechnej⁸. Programy partii i stronnictw prawicowych zgodnie popierały obowiązkową naukę religii w szkołach z nadzorem sprawowanym przez właściwy związek wyznaniowy. Partie lewicowe stały na stanowisku zupełnie odmiennym. W swoich programach domagały się całkowitego rozdziału Kościoła od państwa⁹.

Kościół katolicki w okresie dwudziestolecia opowiadał się i dążył do tego, by szkoły stały się wyznaniowe¹⁰. Do realizacji tej koncepcji nie doszło, jednak religia znalazła się w szkołach, a Kościół uzyskiwał w dziedzinie oświaty coraz to nowe przywileje¹¹. Nauczanie religii w szkołach regulowały przepisy państwowe. Zgodnie z postanowieniem art. 120 Ustawy Konstytucyjnej¹² oraz art. XIII Konkordatu¹³ z 10 lutego 1925 roku, nauka religii katolickiej była obowiązkowa dla uczniów katolików we wszystkich szkołach (z wyjątkiem szkół wyższych) państwowych, publicznych i samorządowych oraz w szkołach prywatnych, korzystających z zasiłków państwowych lub samorządowych albo posiadających prawa szkół państwowych lub publicznych¹⁴. Według wyżej wymienionych przepisów nauka religii była obowiązkowa w szkołach podstawowych i średnich w wymiarze dwóch godzin tygodniowo. Ilość godzin i plan nauki religii katolickiej ustalał Minister Wyznań Religijnych w porozumieniu z kompetentnymi władzami kościelnymi¹⁵.

Programy nauczania ustalone w latach 1919-1921 wyraźnie pokazywały, że Kościół największą uwagę przywiązywał do zagadnień dogmatycznych,

⁷ Archiwum Diecezji Sandomierskiej (dalej: ADS), Akta Parafii Radoszyce, *Odpis protokołu wizyty duszpasterskiej biskupa Pawła Kubickiego w parafii Radoszyce z dn. 24 czerwca 1933 r.*

⁸ J. Grzywna, *Szkolnictwo powszechne i oświata pozaszkolna w województwie kieleckim w latach 1918-1939*, Kielce 1984, s. 16-17, 30-33, 50-54.

⁹ Z. Ruta, *Szkolnictwo powszechne w okręgu szkolnym krakowskim w latach 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 19; D. Krześniak-Firlej, *Księża prefekci diecezji kieleckiej 1918-1939*, Kielce 2001, s. 29.

¹⁰ L. Łysiak-Kosowska, *Życie religijne w dekanacie Miechocin w latach 1918-1939*, Gorzyce 2012, s. 146.

¹¹ J. Bugajska-Więclawska, *Idea szkoły wyznaniowej w Polsce międzywojennej jako wyraz nauki społecznej Watykanu*, „Res Historica” 12 (2000), s. 63; Z. Ruta, dz. cyt., s. 26, 105; W. Mysłek, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1966, s. 74-77.

¹² Por. Konstytucja 17 marca 1921 r., Warszawa 1921.

¹³ Por. Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską, „Dziennik Ustaw RP” 72 (1925), poz. 501.

¹⁴ Por. H. Łuczak, *Katechizacja młodzieży w Polsce*, Kraków 1988, s. 19; http://pl.wikipedia.org/wiki/Lekcje_religii_w_szkole; J. Sobkowiakówna, *Przepisy prawne o nauczaniu religii*, „Ruch Katolicki”, R. VII, nr 1, 1937, s. 12.

¹⁵ Dz. Ust. RP 1920, nr 50, poz. 304; Dz. Ust. RP 1920, nr 50, poz. 304; Dz. Ust. RP 1925, nr 47, poz. 324; Dz. Ust. RP 1927, nr 1, poz. 9; *O nauczaniu religii katolickiej w szkołach*, KDS 1927, nr 2, s. 38-41;

a następnie etycznych. Historię biblijną, historię Kościoła i liturgikę uważał za dyscypliny pomocnicze¹⁶. Nauczanie religii z wyraźnym nacechowaniem dogmatyki miało za zadanie kształtować u wychowanków światopogląd katolicki. Ten podstawowy cel znalazł się we wszystkich opracowanych programach nauczania. Poza tym religia w szkole miała sprzyjać rozwijaniu życia sakramentalnego poprzez udział w obrzędach religijnych i utrzymywaniu ścisłego związku z Kościołem¹⁷. Celem głównym programów było „nadanie wychowaniu szkolnemu charakteru religijno-moralnego”¹⁸. Szczególnie ważne znaczenie miało to w szkolnictwie podstawowym. Po pierwsze dlatego, że dzieci w tym okresie są najbardziej podatne na wpływy wychowawcze, które z reguły utrwalają się na całe życie, a po drugie poprzez dzieci Kościół miał wpływ nacalerodzinny i mógł pośredniowo wpływać na postawy religijno-moralne¹⁹. Kronika Diecezji Sandomierskiej z 1936 roku, informując o nowych programach, podkreślała ich religijno-moralny charakter. Dodatkowo nowe programy zwracały uwagę wychowawców na treści narodowe i patriotyczne²⁰.

Katecheci mieli uwrażliwiać dzieci i młodzież na przeżywanie tych treści w duchu chrześcijańskim. Jednocześnie zwracano uwagę na brak w programach wzmianek o organizacjach religijnych, które zdaniem Kościoła pełnią ważną funkcję w wychowaniu i organizowaniu życia religijnego²¹.

Nauczanie religii odbywało się według planu ustalonego przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z kompetentną władzą kościelną. Również podręczniki wykorzystywane do nauczania religii musiały mieć aprobatę wymienionych instytucji²². Kościół, dostrzegając problem z programami, podręcznikami i pomocami naukowymi do religii, już w 1919 roku prowadził konsultacje na temat wyboru podręczników do nauki religii²³. Praktycznie przez cały okres dwudziestolecia trwały zmiany w podręcznikach, pomocy naukowych i metod nauczania religii. Początkowo w diecezji sandomierskiej nie narzucono katechizującym korzystanie z konkretnych podręczników, ale już w 1921 roku na zjeździe dziekanów, aby ułatwić podjęcie decyzji katechetom zalecono wprowadzenie do użytku w szkołach powszechnych

Nauka religii w szkołach powszechnych, KDS 1927, nr 4, s. 111-112; *W sprawie ilości godzin nauki religii w poszczególnych rodzajach szkół*, KDS, 1928, nr 12, s. 332-333; B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 8, Lublin 1995, s. 389; *Rozkład Godzin (Religii) w szkołach powszechnych*, Warszawa 1920, s. 1-20.

¹⁶ J. Jamiolkowski, *W sprawie programu nauki religii*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 1927, nr 9, s. 397-404.

¹⁷ ADS, Programy szkolne nauki religii (1915-1960) (dalej: PSZNR), „Program Szkoły powszechnej jednoklasowej czterooddziałowej, Religia rzymsko-katolicka”, Warszawa 1919, s. 3-23; Tamże, *Program nauki religii rzymsko-katolickiej siedmioklasowej szkole powszechnej*, Warszawa 1920, s. 3-19; Tamże, *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia*, s. 19.

¹⁸ ADS, PSZNR, *Program Szkoły powszechnej jednoklasowej czterooddziałowej, Religia rzymsko-katolicka*, Warszawa 1919, s. 3-23.

¹⁹ L. Grochowski, *Wychowanie religijne katolickie w szkołach II Rzeczypospolitej lat dwudziestych. Treści i funkcje*, w: *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w okresie międzywojennym. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2000, s. 247.

²⁰ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), sygn. 21/1112, Inspektorat Szkolny w Końskich, Okólnik nr 1 Inspektora Szkolnego Obwodowego w Końskich z dn. 14 stycznia 1936 roku w sprawie programów do religii, s. 91.

²¹ J. Wiącek, *Nowe programy nauki religii w szkole powszechnej*, KDS 1936, nr 5, s. 136-146.

²² K. Bartel, *O nauczaniu religii katolickiej w szkołach*, KDS 20 (1927) nr 2, s. 38-40, (konferencja dziekanów w 1921 roku zaleciła używanie w szkołach powszechnych książek: ks. Gadowskiego, „*Elementarne katechezy*” i ks. Pilcha „*Katechezy*” – zob. *Religia w szkołach*, KDS 14 (1921) nr 12, s. 186-187).

dwie książki: „Elementarne katechezy biblijne” – ks. Gadowskiego i „Katechezy” ks. Pilchera²⁴. Dopiero w 1938 roku z inicjatywy Biskupa Jana Kantego Lorka przystąpiono do ujednolicenia podręczników w szkołach powszechnych całej diecezji. W tym celu kuria zasięgnęła opinii wizytatorów diecezjalnych nauki religii: ks. Bronisława Ekierta i ks. Władysława Gaca²⁵. Po konsultacjach w wizytatorami²⁶, kuria podała wykaz zalecanych podręczników²⁷. Warto przy tym zaznaczyć, że ks. Władysław Gac za sprawę aktualną i pilną uważał staranie się o pomoce naukowe, a zwłaszcza obrazów biblijnych²⁸.

Zadanie nauczania religii spoczywało na księżach prefektach²⁹, czyli duszpasterzy dzieci i młodzieży

w zakresie życia szkolnego³⁰. W ramach etatu obowiązywał ich 30-godzinny tydzień pracy. Obejmował on 24 godziny lekcji religii i 6 godzin do dyspozycji na pracę wychowawczą i duszpasterską, w ramach której odprawiali nabożeństwa szkolne w niedziele i dni świąteczne oraz na rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego. W okresie Wielkiego Postu przeprowadzali rekolekcje. Prefekci zajmowali się również przygotowaniem dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej oraz bierzmowania³¹. Księża prefekci zwolnieni byli z duszpasterstwa parafialnego. Każdy z nich miał obowiązek brać udział we wszystkich konferencjach, które omawiały sprawę wychowania powierzanej im młodzieży szkolnej³².

²³ ADS, PSZNR, *Podręczniki do nauki religii rzymsko-katolickiej wskazane przez delegatów JE Księża Biskupów na zjeździe odbytym dn. 21 i 22 sierpnia 1919 rok w Warszawie jako polecone i dozwolone*.

²⁴ *Religia w szkołach*, KDS 1921, nr 12, s. 186-188. (Zaznaczyć tu należy, że podanie tych tytułów miało na celu wskazanie książek raczej pomocniczych, nie było to oficjalne podanie książek przez władze diecezjalne).

²⁵ ADS, PSZNR, *Pismo Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu do ks. B. Ekierta i Ks. W. Gaca, Diecezjalnych Wizytatorów Szkół z dn. 30 lipca 1938 roku w sprawie podręczników nauki religii w szkołach powszechnych*.

²⁶ ADS, PSZNR, *Pismo wizytatora ks. B. Ekierta do Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu z dn. 5 sierpnia 1938 r. w sprawie podręczników nauki religii w szkołach powszechnych*; Tamże, *Pismo wizytatora ks. W. Gaca do Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu z dn. 5 sierpnia 1938 r. w sprawie podręczników nauki religii w szkołach powszechnych*.

²⁷ J. Lorek, *Podręczniki do nauki religii rzymsko-katolickiej w diecezji sandomierskiej*, KDS 1938, nr 7-8, s. 226-227. (Wykaz podręczników: Kl. I – Nauka religii odbywała się bez podręcznika. Zalecano korzystanie z książki Zygmunta Bielawskiego – „Katechezy biblijne na pierwszy rok nauczania”; Kl. II – „Pan Jezus wśród dzieci” ks. Michała Białowąza; Kl. III – „Pan Jezus wśród dzieci” ks. Michała Białowąza i Józefa Dajczaka; Kl. IV – „Wiara i życie” ks. Michała Białowąza i Józefa Dajczaka, albo Kl. III i IV – „Życie religijne” ks. Białowąza i Dajczaka, albo Kl. III i IV – „Nauka religii” ks. Adama Hausnera; Kl. V – „Dzieje Biblijne” ks. Walentego Gadowskiego; Kl. VI – „Nauka wiary i moralności” ks. Tomasza Kowalewskiego; Kl. VII – „Historia Kościoła” ks. Józefa Boczara, albo „Historia Kościoła” ks. Romana Archutowskiego“).

²⁸ ADS, PSZNR, *Pismo wizytatora ks. W. Gaca do Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu z dn. 5 sierpnia 1938 r. w sprawie podręczników nauki religii w szkołach powszechnych*.

²⁹ Nominację na etatowego nauczyciela religii wydawało księdzu, na wniosek właściwej dla danego terenu władzy kościelnej, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z zastrzeżeniem, że nie będzie on równocześnie pełnił obowiązków duszpasterskich: proboszcza lub wikariusza w parafii. W przypadku niespełnienia tego warunku duchowny mógł uczyć religii jako prefekt nieetatowy. – D. Krześniak-Firlej, *Księża prefekci...*, s. 10.

³⁰ Prefekt od łac. *praefectus* – zwierzchnik. Określa 1) księdza, który uczy religii w szkole, 2) kapłana sprawującego opiekę nad alumnami w seminariach, 3) przełożonego kongregacji Kurii Rzymskiej; w naszym przypadku przyjmujemy określenie pierwsze. Zob. T. Szafranski, *Prefekt*, w: *ABC Chrześcijaństwa. Mały Słownik*, red. S. Zalewski, Warszawa 1999, s. 207.

³¹ B. Stanaszek, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w latach 1918-1939*, Lublin 1999, s. 332-333.

³² *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego z d. 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej*, § 8; (Dz. U. R. P. nr 1 poz. 9 z r. 1927).

Władze Kościoła sandomierskiego podkreślały, że nauczanie religii w szkole to bardzo ważny obowiązek księdza³³. Biskup Marian Ryx na konferencji dziekanów w Sandomierzu, która odbyła się w dniach 15-17 IX 1920 roku wyraźnie stwierdził, że „w szkołach znajdujących się w miasteczku lub wsi kościelnej ksiądz powinien do szkoły bezwarunkowo uczęszczać”³⁴. Zalecenie to było ściśle przestrzegane. We wszystkich szkołach, które znajdowały się blisko kościoła i tu gdzie dzieci było najwięcej uczyli prefekci lub proboszczowie. Natomiast w szkołach najmniejszych i najbardziej oddalonych od kościoła uczyli katecheci świeccy. Osoby, które nauczały religii musiały mieć wydaną przez biskupa diecezjalnego misję kanoniczną. Za posiadanie misji kanonicznej przez nauczycieli świeckich odpowiedzialny był proboszcz parafii³⁵. Nadzór na przestrzeganiu obowiązków proboszczów w tym zakresie sprawował dziekan.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego z dnia 9 grudnia 1926 roku – „O nauce religii katolickiej” dawało biskupowi diecezjalnemu prawo wizytowania i wyznaczania przez siebie odpowiednich kapłanów, którzy będą wizytowali przebieg katechezy³⁶. Zagadnienie nadzoru nad nauczaniem religii zostało poruszone także na synodzie diecezjalnym, którego uchwały

przyznawały również biskupowi diecezjalnemu prawo mianowania wizytatorów³⁷. W czasie wizytacji pasterskich często zdarzało się, że dzieci były odpytywane w obecności księdza biskupa. Niejednokrotnie bp Paweł Kubicki udawał się do szkoły, aby tam na miejscu zobaczyć prowadzone lekcje, ocenić poziom wiedzy uczniów i pracę katechetów.

Do wizytacji religii biskupi wyznaczali odpowiednio to tego przygotowanych księży. Wyznaczeni przez władze diecezjalne wizytatorzy mieli wypełniać swoje obowiązki w oparciu o opracowany dla nich regulamin. Zgodnie z nim powinni corocznie odwiedzać każdą szkołę. Regulamin podawał wizytatorom krótką instrukcję, jakie czynności mają wykonywać podczas pobytu w szkołach³⁸. Między innymi wizytatorzy sprawdzali, czy katechizujący ma misję kanoniczną, zgodność realizacji zajęć z programem nauczania, stan zaopatrzenia dzieci w podręczniki, a szkoły w pomoce naukowe, zaangażowanie katechizującego w organizowanie chóru uczniowskiego, stowarzyszeń i organizacji religijnych. Regulamin do wizytowania księdza przewidywał zebranie informacji, czy uczestniczy w życiu szkoły, uroczystościach, wycieczkach oraz jak układają się jego relacje z nauczycielami i z kierownictwem szkoły oraz czy wypełnia swoje obowiązki w organizowaniu rekolekcji

³³ *Katechizacja w szkołach i poza szkołą*, KDS 1920, nr 1, s. 214; *Religia w szkołach*, KDS 1921, nr 4, s. 186; *Nauczanie w szkołach*, KDS 1922, nr 1, s. 168; *Wizytacja nauki religii w szkołach*, KDS 1927, nr 7-8, s. 200-201.

³⁴ *Katechizacja w szkołach i poza szkołą*, KDS, 1920, nr 1, s. 214; B. Stanaszek, *Duchowieństwo...*, s. 330.

³⁵ *W sprawie misji kanonicznej dla nauczycielstwa świeckiego*, KDS 1918, nr 1, s. 55; J. Lorek, *Misje kanoniczne dla nauczycieli religii*, KDS 1937, nr 7-8, s. 214.

³⁶ KDS, 1927, nr 2, s. 39-41.

³⁷ B. Stanaszek, *Duchowieństwo...*, s. 338.

³⁸ ADS, Akta wizytacji nauki religii (1938-1958), (dalej: AWRN); *Regulamin dla diecezjalnych księży wizytatorów nauki religii katolickiej*, KDS 1927, nr 7-8, s. 205-206.

i innych posług kościelnych dla dzieci szkolnych³⁹. Nieco inny, mniej szczegółowy arkusz sprawozdania był wypełniany w czasie wizytowania osoby świeckiej⁴⁰.

Zgodnie z art. XIII Konkordatu zawartego pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w 1925 r. katecheta do nauki religii musiał posiadać kwalifikacje – świadectwo ukończenia studiów seminaryjnych lub studiów na wydziale teologii katolickiej. Organizacją przyczyniającą się do podnoszenia kwalifikacji i doskonalenia katechetów było Diecezjalne Koło Stowarzyszenia Księży Prefektów⁴¹. Oprócz proboszczów i wikariuszy, katechezy uczyła znaczna grupa nauczycieli świeckich. Nauczyciele ci rzadko uczestniczyli w kursach doskonalących. Skutkiem tego były między innymi niezadawalające wyniki nauczania i ogólnie słaby stan wiedzy religijnej. W pogłębianiu wiedzy merytorycznej i metodycznej pomagały czasopisma: „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” oraz „Przegląd Powszechny”⁴².

Cennym dokumentem o nauczaniu religii w szkołach diecezji sandomierskiej jest „Memoriał w sprawie nauczania religii w szkołach powszechnych” autorstwa ks. wizytatora Władysława Gaca. Omawia on najważniejsze problemy w nauczaniu katechezy: nierealizowanie materiału nauczania zgodnie

z programem, brak dostatecznego przygotowania się katechetów do lekcji, brak podręczników u 75 % uczniów, brak jakichkolwiek pomocy dydaktycznych w 95 % szkołach. Wśród zaleceń i spraw pilnych do załatwienia ksiądz wizytator wskazywał: kształcenie na prefektów księży z predyspozycjami do nauczania, uporządkowanie programów nauczania, zakup pomocy dydaktycznych przez każdą parafię (obrazów biblijnych), dokształcanie nauczycieli religii, polepszenie pracy Krucjaty Eucharystycznej, doprecyzowanie pozycji prefektów w parafiach, coroczne odnawianie misji kanonicznej⁴³. Sytuacja w tym zakresie poprawiła się pod koniec lat trzydziestych, albowiem biskup Lorek w wydawanych rozporządzeniach wyraźnie polecał księżom, aby w szkołach na terenie ich parafii nie miały miejsca takie problemy⁴⁴.

Praktyki religijne

Praktyki religijne wprowadzone do szkół po odzyskaniu niepodległości stały się obowiązkowe na mocy zarządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Kazimierza Kumanieckiego z 29 listopada 1922 r. oraz na podstawie Rozporządzenia Ministra WROIP Kazimierza Bartła z dnia 9 grudnia 1926 roku. Rozporządzenie – „O nauce religii katolickiej”,

³⁹ ADS, AWRN, *Sprawozdanie wizytacji nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych i w szkołach średnich w których naukę prowadzi ksiądz*; Zob. *Sprawozdanie wizytacji nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych i w szkołach średnich w których naukę prowadzi ksiądz*, KDS 1927, nr 7-8, s. 206-208.

⁴⁰ ADS, AWRN, *Sprawozdanie wizytacji nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych i w szkołach średnich w których naukę prowadzi osoba świecka*; Zob. *Sprawozdanie wizytacji nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych i w szkołach średnich w których naukę prowadzi osoba świecka*, KDS 1927, nr 7-8, s. 208-209.

⁴¹ B. Stanaszek, *Duchowieństwo...*, s. 128-132.

⁴² Tamże, s. 337.

⁴³ ADS, Akta Wizytatorów nauki religii, W. Gac, „*Memoriał w sprawie nauczania religii w szkołach powszechnych*” z dn. 22 czerwca 1937 r.

⁴⁴ J. Lorek, *Zarządzenie w związku z początkiem nowego roku szkolnego*, KDS 1939, nr 8, s. 230.

znane w literaturze historycznej „okólnikiem Bartla”, stwierdzało, że praktyki religijne młodzieży szkolnej katolickiej razem z lekcjami religii tworzą całość nauczania i wychowania religijnego. Młodzież szkolna była zobowiązana brać udział we Mszy świętej w niedziele i święta oraz w nabożeństwie z nauką na rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego. Każdego roku winna uczestniczyć w trzydniowych rekolekcjach wielkopostnych. Trzy razy w roku w czasie rekolekcji, na początku i zakończeniu roku szkolnego miała wspólnie przystępować do spowiedzi i Komunii świętej. Przed lekcjami i po lekcjach obowiązywała młodzież wspólna modlitwa⁴⁵.

Kościół był przekonany o walorach wychowawczych praktyk religijnych⁴⁶. Miały one na celu przyzwyczajając dorastającą młodzież do aktywnego udziału w nabożeństwach, uczyć życia zgodnego z nauczaniem Kościoła, rozbudzać i kształtować pozytywne podejście do zasad moralnych i umieć zastosować je w praktyce oraz uczynić z młodzieży dobrze ukształtowanych moralnie członków Kościoła, przestępujących często do sakramentów świętych. Ważne znaczenie miało zaangażowanie w życie parafii i społeczności lokalnej⁴⁷. Praktycznie w każdym z programów nauczania treści były połączone z praktykami religijnymi. Sandomierskie władze diecezjalne wielokrotnie przypominały o wypełnianiu wymienionych praktyk religijnych⁴⁸. W sposób szczególny zwracano uwagę,

by zajęcia rozpoczynały i kończyły się modlitwą, której tekst został zatwierdzony na Zjeździe Biskupów Polskich 29 sierpnia 1919 roku⁴⁹.

Modlitwa przed lekcjami

„Duchu Święty, który oświecasz serca i umysły nasze, dodaj nam ochoty i zdolności, aby ta nauka była dla nas pożytkiem doczesnym i wiecznym, przez Chrystusa Pana naszego. Amen. Maryjo Królowo Korony Polskiej, módl się za nami”.

Modlitwa po lekcjach

„Dziękuję Ci, Boże za światło tej nauki, pragnę, abym nią oświecony mógł Cię zawsze wielbić i wolę Twoją wypełniać na wieki. Przez Chrystusa Pana naszego. Amen”.

Zgodnie z zaleceniami i utrwalającą się tradycją uczniowie – dzieci i młodzież odmawiali modlitwę przed i po lekcjach oraz corocznie uczestniczyli we Mszach świętych na rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego,⁵⁰ jak też w trzydniowych rekolekcjach połączonych ze spowiedzią i uroczystą Komunią świętą. Rekolekcje były organizowane głównie w okresie Wielkiego Postu. Kościół dbał o to, aby uczniowie uczestniczyli w rekolekcjach, gdyż miały one dużą wartość poznawczą i wychowawczą. W połączeniu z wykładem na religii były doskonałym środkiem wskazującym dorastającej młodzieży sposoby wyrobienia charakteru oraz osiągania moralnej dojrzałości chrześcijańskiej⁵¹.

⁴⁵ L. Grochowski, *Wychowanie religijne...*, s. 244, 257; Por. ADS, PSZNR, *Projekt Praktyk religijnych dla młodzieży szkolnej opracowany przez koło Księża Prefektów Archidiecezji Warszawskiej*.

⁴⁶ J. Woroniecki, *Zdolność wychowawcza szkoły publicznej i jej granice*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 5-7 (1924), s. 71-72.

⁴⁷ L. Łysiak-Kosowska, *Życie religijne...*, s. 165.

⁴⁸ W. Jasiński, *W sprawie praktyk religijnych młodzieży szkolnej*, KDS 1933, nr 1, s. 22-23.

⁴⁹ ADS, PSZNR, *Protokół IV Posiedzenia Komisji Szkolnej Episkopatu Polskiego z dn. 22 sierpnia 1919 r.*; Tekst modlitwy przed i po lekcjach w szkołach publicznych, KDS 1933, nr 1, s. 23.

⁵⁰ J. Lorek, *Nabożeństwo na rozpoczęcie roku szkolnego*, KDS 1938, nr 7-8, s. 225-226.

⁵¹ L. Grochowski, *Wychowanie religijne...*, dz. cyt., s. 259.

W ramach religijnych praktyk wychowawczych Kościół starał się wskazywać młodzieży wzory do naśladowania. Za ideał podawano świętych⁵². Doskonale zdawali sobie z tego sprawę duchowni, którzy każdego roku gromadzili dzieci w kościołach na nabożeństwie w dniu święta ich patrona św. Stanisława Kostki. Innymi okazjami do realizowania przez dzieci szkole praktyk religijnych były święta kościelne i uroczystości patriotyczno-religijne. Podczas nich duchowni głosili kazania dla dzieci i młodzieży zwane egzortami, które miały być „syntezą nauki religii i życia katolickiego”⁵³. Głównie poruszano w nich tematykę znaczenia religii i Kościoła jako twierdzy polskości⁵⁴. Były one także odpowiedzią na ataki lewicy społeczno-politycznej i oświatowej⁵⁵ kierowane pod adresem Kościoła w kraju i Watykanu.

Kapłani dbali o to, aby młodzież przywiązywać do Kościoła i podtrzymywać łączność ze Stolicą Apostolską. Doniosłe znaczenie miało obchodzenie Dnia Papieskiego. W 1935 r., w rocznicę wyboru i koronacji Ojca Świętego Piusa XI, dzieci z wielu szkół w diecezji wzięły udział w specjalnie dla nich odprawianych nabożeństwach. Dodatkowym elementem praktyk religijnych było organizowanie wycieczek – pielgrzymek na Jasną Górę i innych miejsc świętych. Stawały się one ważnym bodźcem do pogłębiania i utrwalania życia religijnego.

Organizacje religijne w szkołach

Kościół zdawał sobie sprawę, że wychowanie człowieka trzeba zacząć od jego najmłodszych lat. Dlatego funkcję pomocniczą w chrześcijańskim wychowywaniu młodego pokolenia spełniały organizacje religijne. Przedstawiciele Kościoła twierdzili wprost: „Kto ma młodzież – ten ma wszystko”⁵⁶. Zdawali sobie sprawę, że: „Przodownictwo w społeczeństwie ujmą w rękę ci, którzy zdołają wychować sobie i wyrobić od lat najmłodszych dzielne zastępy ludzi według programu swych zasad”⁵⁷. Kościół starał się więc utrzymywać działalność istniejących już w szkołach organizacji oraz popierał zakładanie nowych, dostosowanych do potrzeb warunków lokalnych. Zadaniem ich było wyrabianie pobożności poprzez aktywny udział młodzieży w tzw. Ruchu liturgicznym i poprzez różne formy pracy zbliżania się do Kościoła⁵⁸. Władze Kościoła Sandomierskiego do szkolnych organizacji zaliczały: Krucjatę Eucharystyczną (Rycerstwo Chrystusowe), Stowarzyszenie Anioła Stróża, Stowarzyszenie Św. Teresy, Kółka Ministrantów, Papieskie Dzieło Dzieciństwa Pana Jezusa i Sodalicję Mariańską⁵⁹. Według zaleceń kurii sandomierskiej młodzież powinna raczej należeć do jednego z wymienionych stowarzyszeń, które najbardziej odpowiada ich wiekowi i usposobieniu⁶⁰.

⁵² K. Berkanówna, *W sprawie lektury religijnej dla dzieci i młodzieży*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 1926, nr 6, s. 251-255.

⁵³ L. Grochowski, *Wychowanie religijne...*, dz. cyt., s. 259.

⁵⁴ J. Waclawski, *Egzorta – Kazanie w 133. rocznicę Konstytucji 3 Maja*, „Miesięcznik Katechetyczny i wychowawczy” 1927, nr 5, s. 212-218.

⁵⁵ L. Grochowski, *Wychowanie religijne...*, dz. cyt., s. 261-262.

⁵⁶ J. Bok, *Przedszkole Akcji katolickiej*, KDS 1930, nr 11, s. 381.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ L. Grochowski, *Wychowanie religijne...*, s. 263.

⁵⁹ Bp W. Jasiński, *W sprawie organizacji i zrzeszeń młodzieży szkolnej o charakterze religijnym*, KDS 1933, nr 1, s. 23-24.

⁶⁰ Tamże, s. 24

Organizacją dominującą w diecezji sandomierskiej była Krucjata Eucharystyczna, która powstała w Polsce w 1925 r. Propagatorką wymienionej organizacji była Urszula Ledóchowska. Jej głównym celem było stawienie czoła laicyzacji przez wychowanie dzieci na dobrych katolików. Odbывало się to przez pogłębianie ich życia religijnego w szczególności eucharystycznego, wyrabianie u nich cnót oraz wdrażanie do życia parafialnego i apostołskiego. Wychowanie proponowane przez Krucjatę nie miało się ograniczyć tylko do teoretycznej katolickiej myśli wychowawczej. Zawierało konkretne propozycje takich zachowań, które miały rozbudzić takie cechy, jak: miłość bliźniego, pracowitość, obowiązkowość, gospodarność, poczucie odpowiedzialności⁶¹. Środkami do tego celu miały być rekolekcje, wykłady, uroczystości religijne, zebrań. Nade wszystko jednak członkowie mieli uczestniczyć systematycznie w Komunii świętej⁶². Duchowni, wyciągając wnioski z przeszłości, podkreślali, że: „Dzieje Kościoła uczą nas, że do najwspanialszych pod względem poziomu moralnego należą te okresy, w których kwitło bujnie życie Eucharystyczne...”⁶³. Organizacja skupiała dzieci szkolne w wieku od 6 do 15 lat, a jej pracą mieli kierować prefekci

lub inni kapłani⁶⁴. Wiele z założeń programowych przejęła z Apostolstwa Modlitwy, a formy pracy z harcerstwa, przez co miała stać się atrakcyjna dla dzieci⁶⁵. Na jej rozwój duży nacisk kładł biskup Włodzimierz Jasiński, który uważał, że ze względu na spodziewane wyniki pracy należy ją postawić jako pierwszą wśród organizacji w diecezji⁶⁶. Podjęte wysiłki przyniosły efekty, albowiem w krótkim czasie istniało w diecezji 156 kół tej organizacji⁶⁷. W całym kraju Krucjata w 1939 r. osiągnęła liczbę około 200 tysięcy członków⁶⁸. W celu rozbudowania struktur Krucjaty Eucharystycznej w diecezji, biskup Jan Kanty Lorek zalecił, aby wśród jej członków tworzyć nowe sekcje. Dziewczynki miały być angażowane do działalności misyjnej w Papieskim Dziele Dzieciństwa Pana Jezusa, chłopcy natomiast mieli być członkami kół ministrantów⁶⁹. Dzieło Dzieciństwa Pana Jezusa nie było nową organizacją. Legitymowało się kilkudziesięcioletnią tradycją i szczytnymi celami.

Działalność organizacji uczniowskich wspomagała prasa katolicka dla dzieci. Do najczęściej zamawianych tytułów należał, założony w 1922 roku przez o. Maksymiliana Marię Kolbe, „Mały Rycerzyk Niepokalanej”. Dla najmłodszych ukazywał się także

⁶¹ B. Topij-Stempińska, *Działalność edukacyjna Krucjaty Eucharystycznej w Polsce międzywojennej*, Kraków 2009, s. 106-121, 181-220.

⁶² ADS, Krucjata Eucharystyczna (1938-1949), (dalej: KE) *Statut Krucjaty Eucharystycznej dzieci w Polsce przyjęty przez Ich Eksceleńce Księża Biskupów na Konferencji Episkopatu dnia 15 grudnia 1937 roku; O Krucjacie Eucharystycznej*, KDS 1933, nr 12, s. 343; B. Stanaszek, *Parafia Brzostek w latach 1918-1939*, Brzostek 1998, s. 224.

⁶³ O Stowarzyszeniach Eucharystycznych, KDS 1933, nr 2, s. 337.

⁶⁴ ADS, KE, *Statut Krucjaty Eucharystycznej dzieci w Polsce przyjęty przez Ich Eksceleńce Księża Biskupów na Konferencji Episkopatu dnia 15 grudnia 1937 roku*.

⁶⁵ B. Stanaszek, *Duchowieństwo...*, s. 347; Por. H. E. Wyczawski, *Działalność religijna i społeczna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, Poznań 1979, s. 54; W. Mysłek, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1966, s. 496.

⁶⁶ O Stowarzyszeniach Eucharystycznych, KDS 1933, nr 2, s. 344.

⁶⁷ B. Stanaszek, *Duchowieństwo...*, s. 348.

⁶⁸ <http://www.erm.pl/o-erm-ie/historia>

⁶⁹ Bp J.K. Lorek, *Tworzenie sekcji w kołach Krucjaty Eucharystycznej*, KDS 1937, nr 11, s. 312.

dodatek „Dla Dzieci” bardzo popularnego, wydawanego od 1928 roku, społeczno-religijnego tygodnika „Siewca Prawdy”⁷⁰. Ponadto członkowie Krućaty Eucharystycznej mogli uzupełniać swoją wiedzę religijną poprzez lekturę dwumiesięcznika „Hostia”, które było poświęcone rozwijaniu kultu eucharystycznego⁷¹.

Ks. Stanisław Łabendowicz, podsumowując piętnastolecie nauczania religii po wprowadzeniu jej do szkół w 1990 r., słusznie podkreśla, że wydarzenie to było niewątpliwie ogromnym sukcesem. Zauważa przy tym,

że nie wszystko jednak udało się do końca zrealizować⁷². Z taką samą sytuacją mieliśmy do czynienia także w okresie II Rzeczypospolitej. Duży wpływ na kształtowanie się miejsca religii w szkole miała sytuacja polityczna. Podobnie jest obecnie. Do sukcesu współczesnej katechezy – o którym pisze ks. Łabendowicz – przyczyniły się w dużym stopniu doświadczenia przedwojenne. W większości rozwiązania te zostały powtórzone i stały się fundamentem funkcjonowania katechezy we współczesnym systemie edukacji.

Bibliografia:

Adamczyk M., *Prasa religijna Kielecczyny w dwudziestoleciu międzywojennym*, Kielce 1994.

ADS, Akta Parafii Radoszyce, *Odpis protokołu wizyty duszpasterskiej biskupa Pawła Kubickiego w parafii Radoszyce z dn. 24 czerwca 1933 r.*

ADS, AWRN, *Sprawozdanie wizytacji nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych i w szkołach średnich, w których naukę prowadzi ksiądz.*

ADS, AWRN; *Regulamin dla dzieć księży wizytatorów nauki religii katolickiej.*

ADS, *Pismo wizytatora ks. W. Gaca do Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu z dn. 5 sierpnia 1938 r. w sprawie podręczników nauki religii w szkołach powszechnych.*

ADS, *Program nauki religii rzymsko-katolickiej siedmioklasowej szkole powszechnej*, Warszawa 1920, s. 3-19.

ADS, *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia*, s. 19.

ADS, PSZNR, *Program szkoły powszechnej jednoklasowej czterooddziałowej, Religia rzymsko-katolicka*, Warszawa 1919, s. 3-23.

ADS, PSZNR, *Podręczniki do nauki religii rzymsko-katolickiej wskazane przez delegatów JE Księży Biskupów na zjeździe odbytym dn. 21 i 22 sierpnia 1919 roku w Warszawie jako polecane i dozwolone.*

ADS, PSZNR, *Pismo Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu do ks. B. Ekierta i Ks. W. Gaca, Diecezjalnych Wizytatorów Szkół z dn. 30 lipca 1938 roku w sprawie podręczników nauki religii w szkołach powszechnych.*

ADS, PSZNR, *Protokół IV Posiedzenia Komisji Szkolnej Episkopatu Polskiego z dn. 22 sierpnia 1919 r.*

ADS, PSZNR, *Projekt Praktyk religijnych dla młodzieży szkolnej opracowany przez koło Księży Prefektów Archidiecezji Warszawskiej.*

APK, sygn. 21/1112, Inspektorat Szkolny w Końskich, Okólnik nr 1 Inspektora Szkolnego Obwodowego w Końskich z dn. 14 stycznia 1936 roku w sprawie programów do religii, s. 91.

⁷⁰ M. Adamczyk, *Prasa religijna Kielecczyny w dwudziestoleciu międzywojennym (Typologia, funkcje, modele)*, Kielce 1994, s. 118.

⁷¹ J. Bok, *Przedszkole Akcji katolickiej*, KDS 1930, nr 11, s. 382.

⁷² S. Łabendowicz, *Katecheza dzieci i młodzieży w systemie edukacji szkolnej*, „Zeszyty Formacji Katechetów” R. 5 (2005) nr 4 (20), s. 19-22.

- Bartel K., *O nauczaniu religii katolickiej w szkołach*, KDS 20 (1927) nr 2, s. 38-40.
- Berkanówna K., *W sprawie lektury religijnej dla dzieci i młodzieży*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 1926, nr 6, s. 251-255.
- Bok J., *Przedszkole Akcji katolickiej*, KDS 1930, nr 11, s. 381.
- Bugajska-Więclawska J., *Idea szkoły wyznaniowej w Polsce międzywojennej jako wyraz nauki społecznej Watykanu*, „Res Historica” 12 (2000), s. 63.
- Cichosz. W., *Czytelność aksjologiczna nauczyciela-wychowawcy*, w: *Studia Gdańskie. T. XVIII-XIX*, Gdańsk-Oliwa 2005-2006, s. 158.
- Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym*, Dz. U. Min. WRiOP Nr 2, poz. 2, 1919 r.
- Gasparri P., *Katechizm Katolicki dla osób dorosłych, które pragną zdobyć pełniejszą znajomość nauki katolickiej*, Warszawa 1999, s. 148-154.
- Grochowski L., *Wychowanie religijne katolickie w szkołach II Rzeczypospolitej lat dwudziestych. Treści i funkcje*, w: *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w okresie międzywojennym. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2000, s. 247.
- Grzywna J., *Szkolnictwo powszechne i oświata pozaszkolna w województwie kieleckim w latach 1918-1939*, Kielce 1984, s. 16-17, 30-33, 50-54.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska do biskupów, kapłanów i wiernych całego Kościoła katolickiego o katechizacji w naszych czasach*, Watykan 1979.
- Jamiołkowski J., *W sprawie programu nauki religii*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 1927, nr 9, s. 397-404.
- Jasiński W., *W sprawie organizacji młodzieży szkolnej o charakterze religijnym*, KDS 1933, nr 1.
- Jasiński W., *W sprawie praktyk religijnych młodzieży szkolnej*, KDS 1933, nr 1, s. 22-23.
- Katechizacja w szkołach i poza szkołą*, KDS 1920, nr 1, s. 214.
- Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską*, „Dziennik Ustaw RP” 72 (1925).
- Konstytucja 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1921.
- Krześniak-Firlej D., *Księża prefekci diecezji kieleckiej 1918-1939*, Kielce 2001.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. VIII, Lublin 2004, s. 135-136.
- Lorek J., *Misje kanoniczne dla nauczycieli religii*, KDS 1937, nr 7-8, s. 214.
- Lorek J., *Nabożeństwo na rozpoczęcie roku szkolnego*, KDS 1938, nr 7-8, s. 225-226.
- Lorek J., *Podręczniki do nauki religii rzymsko-katolickiej w diecezji sandomierskiej*, KDS 1938, nr 7-8, s. 226-227.
- Łabendowicz S., *Katecheza dzieci i młodzieży w systemie edukacji szkolnej*, „Zeszyty Formacji Katechetów” R. 5 (2005) nr 4 (20), s. 19-22.
- Łuczak H., *Katechizacja młodzieży w Polsce*, Kraków 1988.
- Łysiak-Kosowska L., *Życie religijne w dekanacie Miechocin w latach 1918-1939*, Gorzyce 2012.
- Mysiek W., *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1966.
- Nauczanie w szkołach*, KDS 1922, nr 1, s. 168.
- Nauka religii w szkołach powszechnych*, KDS 1927, nr 4, s. 111-112.
- O nauczaniu religii katolickiej w szkołach*, KDS 1927, nr 2, s. 38-41.
- Pius XI, *Encyklika Divini illius Magistri. O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Warszawa 1999.
- Religia w szkołach*, KDS 1921, nr 4, s. 186.
- Rozkład Godzin (Religii) w szkołach powszechnych*, Warszawa 1920, s. 1-20.
- Rozp. MWRiOP z d. 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej*, (Dz. U. RP. nr 1 poz. 9 z roku 1927).
- Ruta Z., *Szkolnictwo powszechne w okręgu szkolnym krakowskim w latach 1918-1939*, Wrocław 1980.
- Sobkowiakówna J., *Przepisy prawne o nauczaniu religii*, „Ruch Katolicki”, R. VII, nr 1, 1937, s. 12.
- Stanaszek B., *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w latach 1918-1939*, Lublin 1999.
- Szafrański T., *Prefekt w: ABC Chrześcijanina. Mały Słownik*, red. S. Zalewski, Warszawa 1999, s. 207.

Wacławski J., *Egzorta – Kazanie w 133. rocznicę Konstytucji 3 Maja*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”, 1927, nr 5, s. 212-218.

Wiącek J., *Nowe programy nauki religii w szkole powszechnej*, KDS 1936, nr 5, s. 136-146.

Wizytacja nauki religii w szkołach, KDS 1927, nr 7-8, s. 200-201.

W sprawie ilości godzin nauki religii w poszczególnych rodzajach szkół, KDS, 1928, nr 12, s. 332-333.

W sprawie misji kanonicznej dla nauczycielstwa świeckiego, KDS 1918, nr 1, s. 55.

Woroniecki J., *Zdolność wychowawcza szkoły publicznej i jej granice*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 5-7 (1924), s. 71-72.

Mgr Zbigniew Kowalczyk – doktorant Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

